

OSMANLI DÜNYASINDA DİPLOMASİ VE SİYASET

ÖNEMLİ İSİMLER VE ESERLERİ

SEÇİLMİŞ MAKALELER I

KEMAL BEYDİLLİ

JOSEPH VON HAMMER-PURGSTALL (1774-1856)

VE

FUNDGRUBEN DES ORIENTS
(ŞARK'IN HAZİNELERİ) DERGİSİ*

I

“Yusuf bin Hammer li-rûhihi zikr-i cemîl”
Şark'ın Gizli Hazineleri Peşinde Geçen Bir Hayat

Hatırât ve Hissiyât

“[11 Eylül 1799] *Posta geldikten sonra Büyükdere'ye gittim, oradan bir kayık gezisine çıkarak [karşıda] Hünkâr İskeleyi'nin güzel kıyısına vardım. İlk defa Asya toprağına ayak basacaktım, hemen kayıktan atladım ve yere kapanarak manevî vatanımın toprağına öptüm*”.¹ Hammer'in yaklaşık bir sene kaldığı İstanbul'a ilk gelişiyle² ilgili olarak kaydettiği bu satırları kadar hiçbir şey Şark'a karşı duyduğu hissiyatını bu denli etkili aksettiremez. Hatıratının matbu nüshasında ilk İstanbul izlenimleri on üç sayfa (35-48) tutan bir hacim içermekle beraber, yazma metinde bu 24 sayfalık dört Defter (III. Kitap, Defter nr. 11-14) halinde bir kitapçık oluşturacak hacimdedir.³ Bilindiği üzere Hammer'in hatıratının basılı kısmı, yazma nüshanın ancak onda birini teşkil etmekte olup, toplam 592 sayfanın 414 sayfasına kadarki kısmı esas metin, geri kalanlar ise ilave edilen belge ve mektuplardan oluşmaktadır. Eser Reinhart Bachofen tarafından yazma metnin daktiloya çekilmiş

* Prof. Dr. İsmail Erünsal Armağani'nda yayımlanmış (Ülke Yayınları, İstanbul 2014, s. 129-276) çalışmanın gözden geçirilmiş halidir.

¹ Hammer, *Hatırât (Erinnerungen)*, basılmamış kısım, Buch 3, Heft 3'den Sibylle Wentker, “Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise nach İstanbul im Spiegel seiner Erinnerungen aus meinem Leben”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXV, İstanbul 2005, s. 238. Matbu *Hatırât*'ta biraz daha kısa olarak verilmiştir, krş. *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774-1852*, [Yazma metinden seçmeler ve kısaltmalar yaparak] haz. Reinhart Bachofen von Echt, Viyana-Leipzig 1940, s. 44. Hammer'in bu hissiyatı, ayrıca *Hatırât*'i, Türk okuruna tanıtan Bekir Sıtkı Baykal (“Hammer'in Hatırâtı”, *AÜDTCF Dergisi*, Ankara 1942, s. 44) olup, bir çalışmasında Semavi Eyice tarafından da zikredilmiştir. (“Joseph von Hammer-Purgstall ve seyahatnâmeleri”, *Belleten* XLVI/183, Ankara 1983, s. 544).

² Hammer, 6 Temmuz 1799'da Viyana'dan bindiği posta arabasıyla vardığı Varna'dan deniz yoluyla İstanbul'a gelmiştir.

³ Sibylle Wentker, “Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise”, s. 231.

nüshasından seçme ve kısaltmalar yapılmak suretiyle yayına hazırlanmıştı. Hammer hatıratını, 1841-1856 yılları arasında yaz mevsimini geçirmek üzere gelip iki ay kaldığı Purgstall ailesinden intikal eden Steiermark'taki Hainfeld mâlikânesinde 1841 senesinde 68 yaşındayken yazmaya başlamıştır. Son kayıt 29 Eylül 1852 tarihini taşımaktadır.⁴ Yazma nüshada yer alan mekatip ve vesaikin tutarı 800 kadar olup, hatıratın kendisi ise 246 defterde 5904 sayfalık bir hacme ulaşmaktadır.⁵ Yazma metin üzerinde çalışanların gözünden kaçan veya belirtilmesi ihmal edilen, ama iç dünyasını bilenlere hiç de şaşırtıcı gelmeyecek olan ilginç bir nokta Hammer'in hatıratına Arap harfleriyle “*besmele*” çekerek başlamış olmasıdır.⁶ Hammer'in yazısı çirkinde ve okunaklı değildi, bu muhtemelen her okuduğundan acele notlar çıkartma alışkanlığının bir sonucuydu. 1799'da tercüman yardımcısı olarak İstanbul'a geldiğinde amiri olan Avusturya elçisi Herbert von Rathkeal (ö. 1802) yazı örneğini okunaklı bulmamıştı; hatta bizzat babası oğluna gönderdiği bir mektupta yazısını acilen düzeltmesini tavsiye etmekteydi. Yazdıklarını okumaya çalışan araştırmacıların da bunların çözümünde sıkıntılar çektikleri ifade edilmektedir.⁷ Bunu Hammer de kabul etmiş olmalı ki hatıratının 1829. sayfasından sonrasını okuma kolaylığı olsun diye istifi ve işlek bir yazı türü olan, günümüzde ise ancak uzmanları tarafından okunabilen eski Alman elyazısı (*Kurrentschrift*) yerine okunaklı ve sade bir elyazısıyla yazmaya başlamış ve hatıratın mütebaki sayfalarındaki fazla hacim tutmayan bazı kısımlarını da -muhtemelen kızına- dikte ettirmiştir.⁸ Hammer'in geride bıraktığı evrakının söz konusu hacmi de göz önüne alındığında, bunların değerlendirilmesi ve yayına hazırlanmasının ne denli zorlu bir iş olduğu açıkça görülür. Viyana Devlet Arşivi'nde elyazması halinde bulunan dört cilt hacmindeki Osmanlı-Avusturya münasebatına dair yazma eserinin unutulma derecesindeki ihmali belki biraz da bu sıkıntıdan kaynaklanmış olmalıdır.⁹

⁴ Hammer, *Hatırat (Erinnerungen)*, s. 404, 411.

⁵ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, haz. Walter Höflechner-Alexandra Wagner, I-III, Graz 2011, I, 24; Sibylle Wentker, “Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise”, s. 229.

⁶ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III (1859), Resim 3/1, ilk sayfa.

⁷ Sibylle Wentker, “Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise”, s. 229-231.

⁸ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, I, 24.

⁹ Hammer'in bu eserini inceleyen Sibylle Wentker, bunun salt tarih yazımı olmaktan ziyade dönemin güncel siyasî meselelerini tarihsel boyutlarıyla aydınlatmayı amaçlayan ve Prens Metternich'i bilgilendirmek üzere kaleme alınan bir eser olduğu kanaatindedir.

O dönemlerde kullanılan *Kurrentschrift*'in nasıl fevkalade girift bir Divânî'ye dönüştüğünü mektup yazışmalarında görmek mümkündür.¹⁰ Hatırat yazması 1872'de mikrofilme alınmış, İki Cihan Savaşı arasındaki daktiloya çekilme işi nihayet Ekim 1932'de sona ermiştir. Daktilo metin (*Typoskript*) 2839 sayfa tutmuş olup, matbu metin bunun altıda birini oluşturmaktadır.¹¹ Ancak metni okuyanın elyazısı dışında Şark'a mahsus yer ve şahıs isimleri, teknik tabirler, terimler, kitap adları gibi zorlukların üstesinden gelememiş ve yanlış yazılımlarda bulunmuş olmasından ötürü, araştırmacıların bunları tekrar yazma metne dönerek karşılaştırması gerekmektedir.¹²

Bir ülkenin, özellikle ayrı bir din ve kültür dünyasına mensub bir ülkenin tanınması ve bilinmesinde en temel unsur, onun edebiyat ve kültürünü tanımaktan geçtiğine inanan -ve bu yüzden de özellikle o dilin sözlüklerini *okuyan*- Hammer,¹³ öncelikle şiire, bu anlamda kültür kimliğinin

738 büyük sayfalık gayet kalın üç cilt halindeki bu eser, her türlü literatürle donatılmış olarak iki devlet arasındaki tüm antlaşmaları ve görüşmeleri bir araya getirir. Bk. Sibylle Wentker, "Hammer-Purgstall als Homo-Politicus im Spiegel seiner Erinnerung aus meinem Leben,"

^Das *Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien, 22-25 September 2004. (Yayıncıların: Marlene Kurz-Martin Scheutz, Wien-München, Oldenbourg 2005, s. 515-523), s. 8.

¹⁰ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III, 1867-1881.

¹¹ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, I, 32.

¹² *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, I, 26. Nitekim, Hammer'in İstanbul'daki ilk ikametiyile ilgili hatırat notlarını yayına hazırladığını 2005'te çıkan konuyla ilgili makalesinde belirtmekte olan Sibylle Wentker ("Joseph von Hammer-Purgstall's erste Reise", s. 227, n. 12), yazma hatıratın yapılan örneklemelerden olmak üzere Yeniçerilerin ahlaksız davranışlarının anlatıldığı bahiste (s. 242, burası matbuda muhtasardır, s. 42), yeniçerilerle beraber anılan ve "belki kaydıyla 'hizmetçi' anlamında kilerci/kılârçı" şeklinde okunan "Galiardschi" kelimesinin '*kalyoncu*' olarak deşifre edilmesi gerekmektedir, ki buna ayrıca Jan Schmidt tarafından da işaret edilmiştir. Bk. *The Joys of philology: studies in Ottoman literature, history and orientalism: 1500-1923*, İstanbul 2002, I, 39: "Janissaries and sailors (Galiardschi; in Turkish: Kalyoncus)." Bu, Hammer'in elyazmasının arz edebileceği zorluklara küçük bir örnek olmalıdır.

¹³ Hammer, 1814'te Evliyâ Çelebi'den İngilizce çeviri yapmak üzere hazırlanırken Johnson sözlüğünü okur ve iyice inceler. (*Hatırat*, s. 218). 1818'de de Londra'ya gitmek üzere gelen İran elçisine saray tercümanı olarak ilgilenmek zorunda kaldığında hiç konuşmadığı Farsçasını işler hale getirebilmek için *Mirhând*'ı yüksek sesle okumaya başlar, ayrıca Lindeus'un Farsça gramatiğini tetkik eder ve *Ferheng-i Şuûrî* gibi sair çeşitli sözlükler okumaya koyulur (*Hatırat*, s. 225, 251). Hammer, bir dili bütün zenginliğiyle

göstergesi olarak ayrı bir yer vermiştir.¹⁴ Şiir tercemesinin aynı zamanda bir kültür dünyasının tercemesi olduğu unutulmamalıdır. Zamanla İslâmiyet, İslâm edebiyatı ve şiiri Hammer’ın üzerinde ruhanî bir etki icra etmeye başlamış, hayalhanesinde yarattığı ve gerçeklerle pek bağdaşmayan romantik İslâmî değerlerin tesiri kendi din dünyasında da izler bırakmıştır. İşlerine *Besmele* ile başlayan, her sabah *İnşallah* ile kalkan, her gece *Maaşallah* çekerek yatağa giden,¹⁵ İslâmî elfâz ile bezenmiş bir Hristiyanlık Hammer’ın Şark’a dönük ruhunun göstergesi oldu. Birincisinin mermeri dayanıksız çıktığından, ikincisini aynı mezarı paylaşacağı eşi Caroline’in kalp yetmezliği sonucunda ölmesinden (1 Mayıs 1844) hemen sonra yeniden ve bu sefer granitten yaptırdığı, Türk tarzı lahit mezarının baş ve ayak uçlarında yer alan Arap harfli şâhidesindeki Hammer’ın elinden çıkan kitâbesi, 1808’den sonra bir daha ayak basma imkânı bulamadığı Şark dünyasının tahayyülünü yansıtır.¹⁶ Hammer, kitâbenin hattını İstanbul’da ismini vermediği ancak “saray kâtibi” (*ein Schreiber des Serail*) olduğunu belirttiği iyi bir hattata yazdırmış olup,¹⁷ bu hat şâhide taşına *Fundgruben des Orients* dergisinin serlevhasındaki Arapça metni ve dergide yer alan sair resimleri bakır üzerine oturtan, Hammer’ın Viyana’nın en iyi ustası diye takdim ettiği Mansfeld tarafından hakkedilmiştir.¹⁸ Ayak ucu şâhidesi üzerindeki Türkçe kitâbenin muhtevası Osmanlı mezar

öğrenebilmenin kaçınılmaz yolu sözlük okumaktan geçer (“*Das Lesen von Wörterbüchern ist für den, der eine Sprache in ihrem ganzen Reichtum kennenlernen will, fast unerlässlich*”), demektedir. (*Hatrât*, s. 218). Bu bağlamda derslerinde bizlere “*sözlük okuyun*” tavsiyesinde bulunan müteveffa doktora hocam Prof. Dr. Hans Joachim Kissling’i en güzel sıfatlarla yad ediyorum.

¹⁴ Sibylle Wentker, “Joseph Frieher von Hammer-Purgstall: Ein Leben zwischen Orient und Okzident”, *Joseph von Hammer-Purgstall: Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, yay. Hannes D. Galter-Siegfried Haas (Gratz, 2008), s. 5.

¹⁵ *Hatrât* yazma nüsha, Buch III, Heft 4, s. 1’den nakleden Sibylle Wentker, “Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise”, s. 245. Matbu metinde yer almamaktadır. Kezâ aynı yazar, “Joseph Frieher von Hammer-Purgstall: Ein Leben zwischen Orient und Okzident”, s. 5.

¹⁶ Mezarın ayrıntılı resimler için bk. *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III, 2132-2134, 2137-2138.

¹⁷ *Hatrât (Erinnerungen)*, s. 258. Şubat 1819’da Londra’ya gitmek üzere Viyana’ya gelen İran elçisi Mîrzâ Abdulhüseyin Hân’ın hediye ettiği cins atı Lichtenstein Prensi’ne satan Hammer, bu satıştan eline geçen 100 dukanın tamamını ilk mezarın yapımına harcamıştır. Gerekli taş malzemeyi ise Prens Metternich hediye eden sağlamıştır. İstanbul’da yazdırdığı kitâbe hattı ikinci mezarda da kullanılmış olmalı. *Hatrât*, aynı yer.

¹⁸ Hammer, *Hatrât (Erinnerungen)*, s. 184.

taşlarındaki metinlerle benzeşir. Burada, Müslüman olmadığından “üç dilin tercümanı Yusuf bin Hammer *ruhuna fatiha*” denmiyor ama, “ölüleri hayırla *yâd edin*” hadisine işaret eder tarzda, aynı sözün Latincesi olan “*de mortuis nil nisi bene*” deyişini de muhakkak hatırlamış olarak “*li-rûhihi zikr-i cemil*” (لروحه ذکر جمیل) deniliyor. Baş ucundaki şâhidinin Arapça kitabesinin 6. satırında yer alan, “*Leyse hayâtün sermeden*” (ليس حيا سرمدا) ifadesi, kitabelerin Almanca anlamlarını ve yine Arap harfleriyle açık yazılımını verildiği kısımda¹⁹ “*leysehayyensermeden*” (ليس حيا سرمدا) şeklinde okunmuştur.²⁰ Bununla beraber bu farklı okunuşa herhangi bir açıklama getirilmemiştir.

1787’de girdiği Orient Akademisi’nde (*Orientalische Akademie*) diğer gençlerle beraber sabah erken saatten geç vakitlere kadar sürmek üzere altı senelik zorlu bir eğitim gördü. Öğrenme ve kelime ezberleme yeteneği kemal mertebede olup, yeterince Arapça, Farsça ve çok iyi derecelerde Türkçe öğrendi; ayrıca Fransızca, İtalyanca, Latince, Modern Yunanca, Matematik, Fizik ve Coğrafya tahsil etti, bunlara daha sonra İngilizceyi de kattı. Akademide Arap harfleriyle güzel yazı yazma dışında binicilik derslerinin de verilmekte olması eğitim programının kapsamındaki ayrıntı mükemmelliğinin işaretidir.²¹ Mezuniyetten sonra Şark hizmeti, beklenen ve görülen eğitimin doğal bir sonucu ve tamamlayıcı aşamasıydı. Böyle olmakla beraber Hammer kendisine uygun bir yer bulunamadığından on sene kadar daha akademide kalmaya devam etti. Bu sıralarda başvekalet (*Staatskanzlei*) bünyesi içinde hizmet gördü ve Kâtib Çelebi’nin (ö. 1657) 17. yüzyıl bilgi birikiminin göstergesi olan Arapça *Keşfü’z-zünûn* adlı bibliyografik eserinden hülasa çıkartma işini üslendi.²² Bu arada makaleler ve tercemeler yapmaktaydı, bunlar İsviçreli

¹⁹ “Inschriften des Grabmals der Freiinn Hammer-Purgstall zu Weidling am Bach”, *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III, 2140.

²⁰ Mezarın ve şâhidelerin fotoğrafı için bk. *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III, 2133-2134.

²¹ Klaus Kreiser, “Unfeierliche Beiträge zu 100 Jahren Orientalistik in Deutschland”, *Türkische Studien in Europa*, İstanbul 1998, s. 88. Akademi, verilen eğitim ve eski ve yeni talebeleri hakkında temel bir çalışma olarak bk. Victor Weiss Edlem von Starkenfels, *Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie zu Wien, ihre Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung*, Wien 1839.

²² Hammer hatıratında 1817 senesi tarihiyle yer alan (s. 239) bir kayıta bu eseri üçüncü defa okumakta olduğunu ve bazı kitap künyeleri istihrac ettiğini kaydetmektedir. Kâtib Çelebi’nin diğer önemli bir eseri olan *Cihânnümâ*’yı ise Kont Rzewuski’nin zengin kütüphânesinde keşfeder ve yazmanın müellif hattı olduğunu ileri sürer, Müteferrika tab’ında Rumeli bölümü yer almamakla beraber, Rzewuski nüshasında Rumeli ve

tarihçi Johannes von Müller'in (ö.1809) destek ve yardımıyla 1790'da çıkmaya başlayan *Der Neue Deutsche Merkur* dergisinde yayınlandı, 1810'da dergi kapandığında Hammer'in buradaki yayınları 25 adete erişmiş bulunuyordu.²³ Özellikle 1810'lardan itibaren giderek artan sayılarda küçük büyük pek çok esere imza atmaya başladı. Çalışma disiplini ve temposu, bunu bütün hayatı boyunca tavizsiz bir katılıkla uygulaması takdire şâyandır. Geceleri saat 21'de yatan Hammer sabah 4'te kalkar, 7'ye kadar yazı masasında çalışır, kahvaltı vs'den sonra amirlerinin hoşgörülü davrandıkları ve fazla bir iş hacminin de bulunmadığı bakanlıktaki bürosuna gider²⁴ ve burada saat 12'ye kadar kalır. Yemek sonrası ilmî çalışmasını saat 16'ya kadar sürdürürdü. Bundan sonra tabir caizse sosyalleşir, ev hayatı dışında akşam üstü *salon* ziyaretlerine veya davetli olduğu yemeklere katılır ve yine saat 21'de yatağa girerdi.²⁵ Bu düzen dahilinde ömrünün son senelerine kadar çalışan Hammer, geriye binlerce sahifelik hatıratı dışında çeşitli makaleler ve 69 künyede 100 kadar kitap olmak üzere toplam 700 parça eser bırakmış, binlerce mektup yazmış, her sene sonlarında imha ettiği önemsiz addettikleri dışında, şarkiyât sahasıyla ilgili olarak kendisine gelen 5 bin kadar mektubu saklamıştır.²⁶

Başta Fransa olmak üzere genelde Avrupa'da Arabistik'in, siyasî gelişmelerin de etkisiyle zaman içinde kilisenin vesâyetinden kurtulup, kendi ayakları üzerinde duran müstakil bir disiplin haline gelmeye başladığı bilinmektedir. İslâmiyet, onun peygamberi ve kutsal kitabıyla ilgili yeni yaklaşımlar, yeni Kur'ân tercemeleri, yeni yorumları ve tanımlamaları beraberinde getirmiş, İslâm peygamberinin Ortaçağlarda tanımlandığı gibi kötülenmemesi gerektiği; onun, Hristiyanlığın çok fevkinde bir dinin, bir

Bosna kısımları da bulunmaktadır. Hammer bu iki kısmı Almancaya çevirmiş ve Kont Rzewuski'ye ithaf ederek yayınlamıştır. *Rumeli und Bosna, geographisch-beschrieben von Mustafa Ben Abdulla Hadschi Chalfa*, Wien 1812.

²³ Sibylle Wentker, "Joseph Frieher von Hammer-Purgstall: Ein leben zwischen Orient und Okzident", s. 3-4.

²⁴ Hammer'in ifadesine göre, Saray tercümanı (*Hofdolmetscher*) olarak ayda bir iki gün iş çıkmakta, sınır komutanlarından veya başka yerlerden gelen evrak çevirisi dışında fazla bir meşgalesi olmamaktaydı, bu da kendisine çalışmaları için yeterli zaman bırakmaktaydı. *Hatırat*, s. 240-241.

²⁵ Sibylle Wentker, "Joseph Frieher von Hammer-Purgstall: Ein leben zwischen Orient und Okzident", s. 8.

²⁶ Bunların genel listesi için bk. *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III, 1567-1881.

“*akıl dini*”nin yaratıcısı olduğu, İslâmiyetin “*pozitif din*” ve “*doğal din*” kavramları içinde geçerlilik kazandırıldığı bir döneme girilmiştir. İngiltere’de Georg Sale (ö. 1736) yayınladığı Kur’ân tercemesinde, yaptığı işin amacının “*uzun zamanlardan beri olumsuzluklarla yargılanan Kur’ân’ın haysiyetini kurtarmak*” olduğunu belirtmesi,²⁷ başlayan yeni dönemin asrî yaklaşımını gözler önüne serer.

Alman yüksek okullarına bu gelişme geçikmeli olarak aksetmiş ve eski muhafazakâr durumunu sürdürmeye daha bir müddet devam etmiştir. *Sacra Philologia* tanımlaması şarkiyat çalışmalarının ait olduğu sahaya işaret etmekteydi. Bunun neticesi olarak bilimsel Arabistik yüksek öğrenim kurumlarındaki temsilcilerinden ziyade eğitilmiş burjuvazi içinden çıkan sâde insanların uğraştıkları bir saha oldu. 18. yüzyılın aynı zamanda *Akıl Çağı* olarak nitelendirilen *Aydınlanma* dönemi, kilisenin *Kitab-ı Mukaddes*’in beşerî ve fizikî coğrafyası, kavimleri, tarih ve kültür dünyaları ve dilleri sebebiyle ilgilendiği Şark’a bakış açısında köklü değişiklikler ve yeni yaklaşımlar meydana getirdi. Bu gelişme şarkiyât sahasına belirli bir çalışma rahatlığı getirmiş olmakla beraber, bu ekonomik mantığı olan bir uğraş olarak görülmemekteydi. Daha ziyade kibâr kesimin merakını tatmin eden bir “sosyete bilimi” (*Luxuswissenschaft*) ve “karın doyurmayan” (*Brotstudium*) bir iş türü olarak kabul ediliyordu.²⁸ Bu aşamada Hammer, Alman dünyasında eski anlayıştaki ilahiyata dayanan şarkiyatçılığın bilimsel nitelikte yeni bir sistematige dönüşmesinin kilometre taşlarından biri olarak öne çıktı. Yeni bir Şark imajının yaratılmasında, onun olağan üstü yoğunluktaki faaliyeti ve yorulmazlığı içindeki hizmet ve katkılarının önemli bir payı olduğu tartışılmaz olmakla beraber; yine de zorlu tahsilinin uzun seneler aldığı, ancak yeterince istihdam sahası bulunmayan şarkiyât sahasının ekonomik getirisi olan bir bilim dalı haline gelmediği açıktır. Nitekim, 19. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin şarkiyatçılığı yeni emperyalist siyasetlerini yürütecekleri bir bilgilenme aracı olarak görüp, sahip çıkmaları aşamasına geçilmeden önceki bu dönemlerde gözleendiği üzere, ilim adamlarına destek çıkan ve Şark’a ilgi duyan zengin bir soylu kişinin himmetine muhtaç olma halinin

²⁷ Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955, s. 103-104.

²⁸ Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, s. 14.

devam etmekte olması bunun göstergesidir.²⁹ Öte yandan üniversitelerde

²⁹ Sahanın en parlak ve velud isimlerinden olan Hammer de ailece çok daha iyi şartlarda bulunduğu halde, yalnızca kaleminin hakkıyla yaşayacak olsaydı, her halde bunun rahat bir hayatın kaynağı olarak yetersiz kalacağını görmek zorunda kalırdı. Babası gibi devlet memuru olmaktan bu anlamda pek memnun olmadığı anlaşılan Hammer, 1817’de doğan oğluna kendisinin ve babasının ismi olan Josef adını vermek istememiş ve daha semereli bir mesleğe intisab temennisini içermek üzere ana tarafından dedesi olan Karl’ın ismini tercih etmiştir (*Hatırat*, s. 239). İlk mezarı için gereken parayı İran elçisinin hediye ettiği atı satarak karşılaması (*Hatırat*, s. 258, krş. n, 16); Kâtib Çelebi’nin *Cihânnümâ*’sından Rumeli ve Bosna kısmının Almanca olarak yayına hazırlayıp Kont Rzewuski’ye ithâf ettiğinde, karşılık olarak Kont’un bir küheylan hediye etmek istemesi, ancak Hammer’in bakım masraflarını karşılayamayacağını ifadeyle itizar etmesi (*Hatırat*, s. 237) gibi örnekler hesaplı davranılmayı gerektiren bir hayatın şartlarına işaret etmektedir. Purgstall ailesinin 74 odalı (Annabella Dietz-Rupert Wernhart, “Schloss Hainfeld, Ort der ForscherInnen, Ort des Forschens”, Joseph von Hammer-Purgstall, *Grenzgänger zwischen orient und okcident*, s. 190.) mâlikhânesine ve mülküne yed-i emin (*fideikommis*) sıfatıyla mutasarrif olması, burasının Avusturya’da angaryanın kalkmasından sonra ekonomik pek fazla bir getirisi kalmadığından (*Hatırat*, s. 304) kendisine önemli bir katkı sağlamamış olmalıdır. Nihayet bunlara senelerdir topladığı 500 kadar Şark yazmasını sonunda Saray Kütüphanesi’ne (Kaiserliche Hofbibliothek) sattığını da ekleyebiliriz (Sibylle Wentker, “Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall: Ein Leben zwischen Orient und Okcident”, s. 4). Ağustos 1811’de getirildiği Saray Tercümanlığı (*Hofdolmetscher*) maaşı senede 3000 gulden tutmaktaydı. (*Hatırat*, s. 218). Yazdıklarından ise ne kazandığını tam olarak bilememekteyiz. Bunlardan bazılarını bizzat kendisi dile getirmiştir; mesela, *Cafer Tragedyası*’ndan aldığı telif 100 guldendir, bunu da dostu Matthias von Collin için yapılan hatıra köşesine bağışlar, (*Hatırat*, s. 212). Eşi Caroline von Henikstein zengin bir Yahudi bankerin kızıydı. Bundan hareketle Hammer’in -kayınpederinin bir istisna teşkil ettiğini varsayarak- muhtemelen kendine yeterli bir ganilik içinde olduğunu söyleyebiliriz. II. Abdülhamid’in Hammer’in oğluyla ilgili naklettiği bir hatırat, bu anlamda ilginç kayıtlar içerir. İsim verilmemekle beraber, bu şahıs o tarihte hayatta kalan ilk oğlu Karl Josef Camillo (1817-1879) olmalıdır. (1825 doğumlu ikinci oğlu Maximilian 22 yaşında öldü). Buluşma Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatinin son durağı olan Viyana’da buldukları sırada (28-31 Temmuz 1867) gerçekleşir. Oğul Hammer de Türkçe ve Arapça bilmekte, âyet ve hadisler okumakta, İslâm’a duyduğu hayranlığı dile getirmektedir. Abdülhamid’in dikkatini çeken paltosunun yıpranmış ve hatta pantolonunun da dizinden yamalı olmasıdır. Abdülhamid bu sebepten ötürü onu “fazla muktesit” bir kişi olarak tanımlar. (*Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri: Husûsi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in hatıratı*, haz. Metin Hülâgü, İstanbul 2003, s. 189, 336). Oğul Karl’ın askerlik mesleğini tercih etmiş, yüzbaşı (*Hauptmann*) olarak ordudan ayrılmış, mahallî mecliste temsilci olmuş ve Raabtal’da okul ve eğitim işleriyle uğraşmış olduğunu bilmekteyiz. Arapça ve Türkçeye vâkif olduğu, İslâm dinine -Abdülhamid’in naklettiği kadarıyla “sececek olsam Müslüman olurum” dedirtecek kadar tevecüh göstermesi gibi bilgiler bilinen biyografisinde mevcut değildir. Bu durumda bu konuya, 1912-1918 arası kaldığı Beylerbeyi Sarayı’nda geçen uzlet günlerindeki yaşlılık

şarkiyat sahası ilmî bir disiplin olarak yerleşip yükseldikçe, özel âlimler de giderek itibâr kaybetmeye ve üniversiteye mensûbiyet asl olmaya başladı.

Genelde Alman dünyasında özeldense Avusturya'da Şark'a duyulan ilgi ve merâkın çağın fikri ve vicdânı giderek daha da hürleşen havası içinde büyük ölçüde artması, genelde pek dile getirilmemekle beraber biraz da Türk tehdidinin artık sona ermesiyle alakalı olmalıdır. Yekdiğerine amansız düşman nazarıyla bakan iki ayrı dünyanın birbirine yaklaşımını, yakın zamanlarda ortadan kalkan soğuk savaş dönemlerindeki insanların Doğu-Batı ayırımı içinde birbirlerine tamamen irtibatsız ve uzak durmaları, hattâ herhangi bir yakınlığın tehlikelerle dolu olduğu haliyle kıyaslamak ve örneklemek pek yanlış olmayacaktır. Bununla beraber siyaseten Osmanlı dünyasının temsil ettiği Şark'ın Garb'a dolayısıyla Avrupa'ya karşı ilgisinin de ters oranlarda olduğu açıkça gözlemlenebilmektedir; öyle ki yayınlanmış olan 5 bine yakın mektup listeleri içinde Hammer'le Şarkiyât konulu yazışma sürdüren, hattâ bir kere yazmış olan tek bir Türk'e rastlamak mümkün değildir.³⁰ Hammer, *Osmanlı Tarihi*'nin 9. cildinin (Pest, 1833) önsözünde (s. XXV-XXVI), eserini hazırlama aşamasında kendisine pek çok malzeme temin eden, bazı eserlerin muhtevasını ve tarihî bilgilendirmeler aktaran İstanbul'daki elçilik tercümanı Von Raab'a yorulmak bilmez dostluğundan ötürü hararetle teşekkür ederken, bunun gönderdiği bilgileri İstanbul'daki isimlerini zikretmediği bazı Türk hocalardan ve bilginlerden edinmiş olarak kendisine yolladığını belirtir. Hammer, bunlar içinden yalnızca birisinin ismini açıkça yazmıştır; bu da III. Selim zamanında 1792-1794 arası sadarete bulunan Melek Mehmed Paşa'nın (ö. 1801) oğlu ve o sıralarda Rumeli Kazaskerliği gibi yüksek bir mertebede bulunan Abdülkadir Bey'dir (ö. 1846).³¹ Von Raab, Hammer'in sorduklarını ve öğrenmek istediklerini [mesela, Naîmâ ve Râşid tarihleri arasındaki Hicrî 1070 (1659) senesi içindeki vekâyî boşluğunun itmâmı gibi] Abdülkadir Bey'den aldığı bilgileri aktararak cevaplamıştır. Hammer

hali içinde bu hatıratı zikreden Abdülhamid'in muhaffâzına güvenmek dışında bir başka kaynaktan teyid getirmek mümkün olamamaktadır.

³⁰ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, III, 1589-1856. Liste'de Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) mektubu (s. 1589, sıra 2) diye gösterilen, herhalde padişahın berâtı olmalıdır. Tophane Nazırı Ahmed Fethî Paşa'ya ait üç mektup ise (s. 1589, Sıra 5), Viyana'ya yaptığı kısa sefâreti esnasındaki saray tercümanı olarak tanıştığı Hammer'e bu münasebetle yazdığı mektuplar olup, ilmî bir garaz taşımazlar.

³¹ Hakkında bk. *Sicill-i Osmanî*, I, İstanbul 1996, s. 115.

Abdülkadir Bey'in yardımlarından dolayı olarak istifade ettiğini ifade etmekte olup, kendisiyle şahsen mektuplaşmamıştır.³² Hammer, son demlerine kadar İstanbul'daki neşriyatı takip etmiş, yeni çıkan ve basılan eserlerin listelerini yayınlamıştır. Cevdet Paşa (o sıralarda henüz *efendi*), 1. ve 2. ciltleri basılan *Tarih*'ini Hammer'e yollamış olduğunu ve Hammer'in de bunlara bir tanıtma yazısı yazarak *Viyana İlimler Akademisi Jurnalı*'nde neşrettiğini yazmaktadır.³³ Bu uzaktan tanışıklığın ise Cevdet Paşa'nın "müverrih-i meşhûr" olarak tanımladığı Hammer'in İstanbul'da açılan Encümen-i Dâniş'in üyesi olmasından kaynaklandığını tahmin etmek zor değildir. Ancak paşanın bu beyanından o zamanlar aralarında herhangi bir mektuplaşma yaşanmadığı anlaşılıyor. *Şark'ın Defineleri/Hazineleleri* gibi bir anlam taşıyan *Fundgruben des Orients (FdO)* dergisinde, dolayısıyla lebâleb Şark ile dolu bir eserde tek bir yazısı olan şöyle dursun, neşredildiği zamanlar dahil olmak üzere günümüze kadar gelen süre içinde Türkiye'deki bir iki kütüphane dışında bunun bir tek sayısının dahi yer almaması, hakkında herhangi bir yayında bulunulmaması ve hemen hiç kullanılmamış olması bu genel ilgisizliğin en çarpıcı örneğidir.³⁴

Kendi ayakları üzerinde doğrulan Arabistik, dolayısıyla Şarkiyât sahasında oluşan ilgi Avrupa kütüphanelerindeki Arapça, Farsça ve Türkçe

³² Aksi beyân için bk. Klaus Kreiser, "Clio's poor relation: Betrachtungen zur osmanischen Historiographie von Hammer-Purgstall bis Stanford Shaw", *Türkische Studien in Europa*, İstanbul 1998, 44; kezâ, İlber Ortaylı, "Hammer," *DİA*, 15 (1997), s. 494. Ayrıca ve de Abdülkadir Bey'in Hüseyin Ayyânsarayî'nin *Hadikatü'l-Cevâmî* adlı eserinden bir nüsha tedârik ederek Hammer'e yolladığına dair bk. Semavi Eyice, "Joseph von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", *Bellefen XLVI/1183*, Ankara 1983, s. 548. Von Raab ayrıca yine Hammer için Köprülü Kütüphânesi'nin yazmalar kataloğu ve Avrupadaki yegâne nüsha olmak üzere Ebül-Abbâs Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî'nin (ö. 794 ?) eski Arap şiir ve kasidelerinden seçmeler ihtiva eden antolojisi olan *Divânü'l-Mufaddaliyyât* 1 [*Kitâbü'l-ihiyârât ve kitâbü'l-muhtârât*, bk. Hüseyin Elmalı, "Mufaddal ed-Dabbî", *DİA*, 30 (2005), s. 364] temin eder. *Hatırât*, s. 326-327.

³³ Cevdet Paşa, *Tezâkir, Tetimme*, 74.

³⁴ *FdO* dergisi Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde bulunmakta olup, bunlar zamanında edinilen nüshalar olmayıp, kütüphanelere yakın zamanlarda muhtemelen bağış yoluyla katılmışlardır. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndeki nüsha Metin And tarafından bağışlanmış görünüyor. Derginin kütüphanelerin depolarında yer alması kadim zamanlardan beri adeta kimsenin el sürmediğine işaret eder gibidir! İSAM Kütüphanesi'nde bizim de bu çalışmada kullandığımız altı ciltlik takım ise 1999'da Senail Özkan tarafından temin edilmiş bir fotokopi nüshasıdır. Sayın Özkan, Hammer'in *İstanbul ve Boğaziçi* kitabının birinci cildini Türkçe çevirmiş olup, bu eser Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır (Ankara 2011).

yazmaları mevcûdunda önemli artışlara yol açtı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Paris Şark dillerinin öğrenildiği bir merkez haline dönüştü. Bu, özellikle dönemin önde gelen isimlerinden Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758-1838) sayesinde gerçekleşmişti. Hammer akademisyen olmamakla beraber onun karşısında bir diğer kutbu oluşturmakta, ancak de Sacy'nin ilmî üstünlüğünü kabul eden bir duruş sergilemekteydi. Kendisiyle tanışanların “sıcak kanlı, bir çocuk safiyeti içinde”³⁵ nitelemesinde buldukları Hammer, keskin bir zekaya, açık fikirliliğe ve ruh zenginliğine sahipti, ancak bir dilbilimci değildi. İhtiraslıydı ve fevkalade çalışkandı, ama yazdıklarında metodik disiplin, ince eleyip sık dokuma ve aslına sadık kalma gibi nitelikler itibarıyla zayıftı. Bütün bu halleriyle kıyaslandığında de Sacy'nin gerisinde kalmaktaydı. Tenkide uğramak gibi bir endişesi yok gibiydi, oysa büyük ölçüde ve süratle üretmesi sebebiyle doğal olarak buna müsaitti. Kendisi gibi bir *amatör* olan Prusyalı şarkiyatçı ve diplomat Friedrich von Diez'in³⁶ *Fundgruben des Orients* dergisinde çıkan Veysi'nin *Nasihât-ı İstanbul* (FdO, I, Sıra no 37) isimli manzûmesi³⁷ ve yine aynı dergide (I, Sıra no 51) yayınlanan Kemâlpaşazâde'den istifadeyle “*İnsan Nedir*” ismini verdiği yazının hatalı ve manzum çevirilerin yetersizliğine dair yapılan tenkid ve ortaya çıkan yazılım ve imla tartışmasını pek önemsememiş görünüyordu, belki de bu atışmada Berlin ve Viyana arasındaki şarkiyât kutbu olma yarışının iki devlet arasındaki siyâsî rekabetten etkilenmiş izlerini görmekteydi. Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm dönemin (1840-1861) havasına uymuş olarak bir prestij konusu olan şarkiyât çalışmalarına özel bir önem vermekte, bu anlamda üniversiteleri desteklemekte ve Şark yazmalarının satın alınmasına para ayırmaktaydı.³⁸ Ancak köklü bir Osmanlı dünyası, dolayısıyla şarkiyât birikimine sahip olan Viyana karşısında Berlin'in pek fazla bir şansı bulunmamaktaydı. Sonuçta Almanya genelinde arabistik ve şarkiyât Hammer'in eserleri üzerinden yol

³⁵ Johann Friedrich Reichardt, *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den österreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, Amsterdam 1810, II, 61: “Ich lerne ihm auch einen recht lieben kindlich naiven Mann kennen”.

³⁶ Friedrich von Diez, 1784-1791 arası İstanbul'da Prusya elçisi olarak bulundu ve 1790 Osmanlı-Prusya ittifakının gerçekleşmesinde önemli katkıları oldu. Bk. Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı: Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul 1984.

³⁷ Bu şiir ve yazarı hakkında bk. E. J. W. Gibb, *A history of Ottoman poetry*, III, Londra 1904, s. 210-218.

³⁸ Johann Fück, *Die Arabischen studien in Europa*, s. 190.

aldı ve hayatiyet kazandı. Buna muvazî olarak de Sacy'nin Fransâ'da yaptıkları için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

Bununla beraber Hammer'in Arapça tercemelerinin, çok ciltli Arap ve Türk edebiyatı tarihlerinin, Farsça filolojisiyle ilgili çalışmalarının ve genelde bir dereceye kadar Osmanlı tarihi ve teşkilatıyla ilgili kitapları dışında kalanların zamana karşı dayanıklılığı kalmadığı yargısında bulunmak,³⁹ doğruluk payı içerse de oldukça haksız bir değerlendirme sayılmalıdır. Kendisinden geriye kalanların genelde kaynak olarak ağırlığı kalmamış olsa bile, geçmiş bir dönemin tarihsel malzemesi olarak değer taşımaya devam edeceklerdir. İlmî bir kuruma mensup olmama zafiyetini yoğun bir yazışma trafiğiyle telâfi etmeye çalışan Hammer, önemli bir dizi orientalist ve 30 kadar kurumla irtibat halinde âdeta tek başına yaygın bir haberleşme ağı (*Networking*) gibi çalışmıştır. Genelde zihnindeki belirli bir imajın görüntüsünü verdiği Şark'ı değerlendirmesi, içinde bulunduğu yüzyılın gerçeklerinden farklıdır. 19. yüzyılda orientalistik geliştikçe filoloji ağırlıklı şarkiyatçılar Hammer'i bir "*Dilettant*" olarak nitelemeye, dil ve filolojik açıdan onu *amatör* olarak görüp tenkid etmeye başladılar.⁴⁰ Ama özellikle bunda haksız olduklarını söylemek mümkündür, zira, başta Hammer olmak üzere *Fundgruben des Orients* çevresinde toplananlar zaten kendilerini "*Liebhaber / amateur / muhibbân*" olarak adlandırmaktaydılar. Teolojik önyargılardan kurtulmuş akademik orientalizm zaten Şark ile ilgilenen az sayıdaki bu tür orientalistlerin himmetiyle gelişmemiş miydi?

De Sacy'nin talebelerinden diğer önemli isimler başında 1807'de Farsçadan çevirdiği *Leylâ ile Mecnûn'u* yayınlayan Antoine Léonard de Chézy (1773-1832), Collège de France ve *École des Langues Orientales*'de hocalık yapan Étienne Quatremère (1782-1852) gelmekte olup, Joseph Reihaud (1795-1867), Louis Mathieu Langlès (1763-1824), de Sacy'nin talebelerinden olmakla beraber bu parlak isimler yanında pek sönük kalmışlar ve hattâ kısa zamanda unutulmuşlardır. Hammer örneğinden de bildiğimiz üzere şarkiyât, âlimin özel hayatını da zorlayan bir bilim dalıydı. Hammer ile evlendiğinde

³⁹ Johann Fück, *Die Arabischen studien in Europa*, s. 165.

⁴⁰ Sibylle Wentker, "Joseph Frieherr von Hammer-Purgstall: Ein Leben zwischen Orient und Okzident", s. 8-10.

19 yaşında olan eşi Carolin sonunda “*melankoli*” hastalığına yakalanmıştı.⁴¹ Étienne Quatremère’in dış dünyaya kapalı münzevî hayatı, Şark yazmaları hariç 40 bin eserden oluşan zengin kütüphanesinde geçti.⁴² Louis M. Langlès, 1795’te İstanbul/Hasköy’de açılan Kara Mühendishanesi’nin genç hocalarından Seyyid Mustafa’nın III. Selim zamanındaki yenilikleri tanıtan ve 1803’de Üsküdar Matbaası’nda Fransızca olarak basılan marûf risâlesine bir önsöz yazmış olarak 1807’de Paris’te tekrar basmış olmasından ötürü bizim de ayrı bir ilgi kaynağımızdır.⁴³

Esmekte olan Şark rüzgârı giderek Avrupa’nın büyük kütüphanelerindeki Arapça, Farsça ve Türkçe yazma eserlerin sayılarında önemli artışlar meydana gelmesine yol açmıştır. Paris’teki Kraliyet Kütüphanesi’nde (daha sonraların milli Kütüphanesi: Bibliothèque Nationale) 18. yüzyılın ortalarına doğru 1693 Arapça yazma bulunmaktaydı. Asrın sonlarında mevcuda ancak birkaç yüz parça ilave edilebilmişti, bunlar da büyük ihtilal esnasında manastırlardan müsadere edilenlerden ve Mısır Seferi’nden ganimet olarak getirilenlerden oluşmaktaydı. Bu mevcudat yalnızca 1835’te Kahire’deki Fransız başkonsolosu Asselin de Cherville’in (1772-1822) terekesinden gelme 1500 parça Arapça yazma ile adeta ikiye katlandı. Aynı yüzyılın sonlarına doğru bu sayı Bibliothèque Nationale kataloğuna göre (Paris, 1883-1895) 4665 parçaya ulaşmış bulunuyordu. British Museum 1800’lerde 250 parça yazma esere sahipken, bu sayı 1825’te Hammer’ın de yazıştığı ve *Fundgruben des Orients*’de yazılarına yer verdiği Bağdad’da Doğu Hindistan Kumpanyası temsilcisi ve İngiltere başkonsolosu olarak bulunan Claudius James Rich (1787-1821) terekesinden gelen 390 adet yazmayla daha da zenginleşmişti. Bu kütüphanedeki Arapça yazmaların sayısı süratle arttı. Bağdad’da 1828-1843 arası Doğu Hindistan Kumpanyası temsilciliğini yapan Robert Taylor’ın 247 parça yazmadan oluşan koleksiyonu bunlara ilave edildi, sayı 1880’lerde

⁴¹ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, I, 10. Hammer evlendiğinde 42 yaşındaydı.

⁴² Johann Fück, *Die Arabischen studien in Europa*, s. 153.

⁴³ Kemal Beydilli, *Seyyid Mustafa: İstanbul’da Askerlik Sanatı, Yetenekleri ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risâle*, İstanbul 1986. (Risâlenin 1807’de Pariste yapılan 2. baskısı ile). Risâlenin 1803’te İstanbul’da yapılan ilk baskısı için bak. “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid’e dair Risâlesi”, İÜEF. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, İstanbul 1987, s. 387-478.

2 bine çıktı, 1886'da terekelerden gelen parçalar buna 1300 yazmalık bir artış sağladı.⁴⁴

Hammer ex Orient: Kitap ve Kütüphanesi Peşinde Geçen Bir Hayat

Hammer'in bir sene kadar kaldığı İstanbul'daki ilk ikameti (1799), daha uzun kalacağı ikinci gelişinde de şahit olacağımız üzere kitap peşinde koşmalar ve kütüphanesi ziyaretleriyle geçti. Bu, Hammer'in hayatının sonuna kadar devam ettiği ve asla usanmadığı bir uğraş oldu. 1825 senesi Mayıs ve Ekim ayları içinde yaptığı bir İtalya gezisi esnasında uğradığı yerlerde tam 27 kütüphaneyi ziyaret etmişti.⁴⁵ Parasının önemli bir kısmını herhalde kitaba yatırırmaktaydı ve sonunda büyük bir kısmını Saray Kütüphanesi'ne (*Hofbibliothek*) satacağı yaklaşık 500 kadar yazmaya sahip olmuştu.⁴⁶ Mühendishane Matbaası'nda basılan ve zor bulunan *Su Risâlesi*'ni⁴⁷ de satın alarak koleksiyonunu tamamladı.⁴⁸ Hasköyde'ki bu mühendishaneyi şahsen ziyaret etmiş, kendi beyanına göre *Burhân-ı Katı* o sıralarda yeni itmam edilmiş bulunuyordu.⁴⁹ İstanbul'da çok senâ ettiği I. Abdülhamid Kütüphanesi'nden semereli bir şekilde istifade etmiş ve burada tüm Osmanlı kroniklerini baştan sona inceleme imkânını bulmuştur.⁵⁰

1799'da Mısır'a saldıran Fransa'ya karşı kurulan İngiliz-Osmanlı ittifakının Doğu Akdeniz'deki donanma kumandanı Amiral Sidney Smith

⁴⁴ Johann Fück, *Arabischen studien in Europa*, s. 190.

⁴⁵ *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, I, 11.

⁴⁶ Sybille Wentker, "Joseph Frieher von Hammer-Purgstall: Ein Leben zwischen Orient und Okzident", s. 4.

⁴⁷ *Mebâhül-miyâh (Su Risâlesi)*, Âşirefendizâde Derviş Mehmed Hafid Efendi tarafından tertip edilmiş olup, İstanbul'un çeşmelerini ve sularını tavsif eder. 14 yaprak. 1797'de hizmete geçen Hasköy'deki Mühendishane Matbaası'nın bastığı ilk eser. Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 254.

⁴⁸ Hammer, *Hatırât*, s. 47.

⁴⁹ Hammer, *Hatırât*, s. 46. *Tıbyân-ı Nâfi der Terceme-i Burhân-ı Katı*. Hüseyin bin Halefi-i Tebrizî tarafından elli kadar Farsça lugattan derlenen ve 21 bin kelime içeren bu eseri Türkçeye Mütercim Âsım Efendi çevirmiştir. 863 sayfadır ve basım tarihi 23 Rebiülevvel 1214 / 25 Ağustos 1799'dur, dolayısıyla Hammer'in ziyaret tarihi de bu sıralar olmalıdır. Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 254.

⁵⁰ Hammer, *Hatırât*, s. 46.

ve Mısır'ı kurtarmak üzere yola çıkan ordunun başındaki Sadrazam Kör Yusuf Ziyâ Paşa (ö. 1819) arasında görüşmelerde İngiliz hizmetinde olarak tercümanlık yapan Hammer, Türkçeden Arapçaya, buradan Fransızca, İtalyanca veya İngilizceye karşılıklı çeviriler yaptığını, Almanca kadar Türkçe konuştuğunu ifade ederek ilk defa lisan becerisi gösterisinde bulunur.⁵¹ Bu işe koyulmak üzere yol üzerinde uğradığı ve Mayıs-Haziran arasında (1799) altı hafta kadar kaldığı Rodos Adası'nı terk ettikten sonra, burada Ebû Bekir Râtib Efendi (ö. 1799) tarafından kurulmuş zengin bir kütüphâne olduğunu öğrenmiş ve buraya gitmemiş olduğu için -özellikle 1792'de sefâretle geldiği Viyana'da Orient Akademisi'ni ziyaret ederken tercümanlık hizmetinden memnun kalmış ve “*sen ileride büyük adam olacaksın*” demiş olan bu mültefitini⁵² hatırlamış olarak daha da-üzülmüştür.⁵³ Bu kütüphânedeki 2000 yazma bulunduğuna dair kayıt⁵⁴ hayıflanmasını haklı çıkartır. Ancak, Hammer kütüphânenin kurucusu hakkında yanılmaktaydı. Kütüphânenin aslında III. Selim döneminde rikâbdâr olarak vazife gören ve 1216'de (1802) ölen Hâfız Hâcî Ahmed Ağa adına kurulduğunu ve Râtib Efendi'nin idam edildiği (1799) aynı ada üzerinde olmaktan başka onunla bir ilişkisi olmadığı açıktır.⁵⁵

Daha sonra Mısır'ın işgali esnasında Avusturya konsoloslarının durumunu tahkik etmek gizli vazifesiyle Şubat 1800'de Kahire'ye gönderildi. Burada da *1001 Gece Masalları*'nın peşini bırakmaz. Clarke ve Crippe adlı iki İngiliz seyyahın da bu kitabın izini sürdüklerini görür. Bunlar önce, yine Avrupâda bilinmeyen ve nadir eser olarak aranan Arapça bir “*şövalye romanı*”

⁵¹ Hammer, *Hatırat*, s. 57.

⁵² Hammer, *Hatırat*, s. 26.

⁵³ Hammer, *Hatırat*, s. 62.

⁵⁴ Semavi Eyice, “Joseph von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri”, s. 535-550.

⁵⁵ Ahmet Ağa Kütüphânesi'nin kataloğu için bk. *Rodos Fethi Ahmet Paşa Kütüphânesi'nde Bulunan Kitapların Listesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara [1996]. Abdülmecid devrinde mükerreren Tophane Nazırlığında bulunan ve II. Mahmud'un kızı Atiyye Sultan (ö. 1850) ile evlenen Ahmed Fethî Paşa (ö. 1858) aslında kütüphâne bânisinin oğludur. Bk. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphâneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008, s. 262. Bu bağlamda kütüphânenin kurucusunun adı yerine -oğlu dahi olsa- bir başkasının ismiyle anılmasındaki garabete ve bunun düzeltilmesi gerektiğine dikkat çekmek isterim.

olarak tanımlanan *Antar*'i⁵⁶ ele geçirirler, bunun hacmi 43 varaktır.⁵⁷ Daha sonra da kendisinin bütün aramalarına rağmen bir türlü bulamadığı *1001 Gece Masalları*'nı birkaç saat içinde satın almış olarak geri dönerler, Yazmanın sahibi olan “*kelli fellî Şeyh*” de yanlarındadır ve Hammer nüshanın tam ve eksiksiz metin olduğunu teyid eder.⁵⁸ Bu eserler Lord Elgin'in⁵⁹ Atina'da gasbettiği yazmalarla beraber İngiltere'ye sevk edilmek üzere gemiyle yola çıkarılmışlar, ancak Rodos yakınlarındaki bir deniz kazası sonunda zâyi olmuşlar ve kurtarılanlar da okunamaz hale gelmişlerdir. Hammer bütün aramalarına rağmen ikinci bir nüsha bulamamıştır. Bulma işini evinde müsâfereten kaldığı Avusturya konsolosu Rosetti'ye havale ederek, 1801 senesi Kasım'ında İngiltere'ye gitti, Nisan 1802 başına kadar kaldığı Londra'da kütüphâneler ve kitaplar peşinde koştu. Mısır'dan ayrılmadan önce konsolos Rosetti Fransızların elinden kurtaramadığı yazmaları arasında elinde kalan son ve en kıymetlilerinden biri olarak nitelediği ve hiyeroglif yazısının okunmasına yardımcı bir “*anahtar*” olduğu kanaatini taşıdığı bir

⁵⁶ Kökleri Cahiliye devri Arap kahramanlık hikâyelerine kadar inen, cengaverlik, yiğitlik, cömertlik gibi meziyetler telkin eden bu eser *Antere Kıssası* olarak marûftur. Çeşitli hacimlerde muhtelif nüshalar halinde bulunmaktaydı. Yukarıda sözü edilen İngilizler, ciltler tutan bir hacme sahip olan eserin ancak küçük bir kısmını ele geçirmiş olmaktadır. Ancak Hammer de dâhil olmak üzere bunların hiçbirinin eserin bütünü ve kapsamı hakkında, *1001 Gece Masalları* örneğinde de olduğu gibi tam bir fikre sahip olmadıkları anlaşılıyor. Eserin müellifi çeşitli kalemlere mal edilmiş olup, 12. yüzyıla gelinceye kadar zaman içinde halk muhayyesinin de katkısıyla giderek hacmi artan bir kapsama bürünmüştür. Avrupa aydınları eseri Hammer vasıtasıyla tanışmışlardı. Hakkında ve basımları için etraflı olarak bk. B. Heller, “Sirat ‘Antar’”, *EI*, I (1960), s. 518-521; Kezâ, B. Heller, *Die Bedeutung des arabischen ‘Antar-Romans für die vergleichende Literaturkunde*, Leipzig 1931. Muhtasarca bk. Cemal Muhtar, “Antere Kıssası”, *DİA*, III (1991), s. 237-238.

⁵⁷ Hammer, Mısır'daki Avusturya baş konsolosu Rosetti'nin Viyana İmparatorluk Kütüphânesi'ne (*Kaiserliche Bibliothek*) ulaştırılmak üzere diğer yazma eserler dışında 33 cilt tutan *Antar* nüshalarını ve ayrıca Fransızların bir medreseden söktükleri beyaz ve mavi renkli gayet güzel çiniler içeren postayı İngiltere'ye gitmek üzere yola çıkarken yanına alır ve bunları Malta'dan Triyeste üzerinden Viyana'ya yollar. Çiniler asla yerlerine ulaşamamış, tamamı 33 cilt tutan *Antar*'ın ise posta paketinin üstünde bulunan üç nüshası kaybolmuştur. Hammer elindeki nüshalar arasında kayıpların bulunmasına rağmen yine de mutludur. (Hammer, *Hatırât*, s. 115).

⁵⁸ Hammer, *Hatırât*, s. 101-102.

⁵⁹ Lord Thomas Bruce Elgin, (VII. Earl of Elgin, 1761-1841). 1791-1803 arası İngiltere'nin İstanbul elçisi. *Elgin Mermerleri* olarak bilinen Parthenon mermerlerini ve Atina Akropolü'nün parçalarını söküp İngiltere'ye götürmüştür. Bunların bir kısmı British Museum'da sergilenmektedir.

yazmayı Hammer'e verir. Bu, 10. yüzyılda Bağdad'da yaşamış olduğu kabul edilen İbn Vahşiyye'in bilinmeyen alfabeler ile ilgili eseriydi.⁶⁰ Hammer bunu İskenderiyye-Portsmouth arası iki ay kadar süren deniz yolculuğundan sonra 9 Kasım 1801'de varacağı İngiltere'ye giderken gemide okur ve yolda İngilizceye terceme eder. Eser daha sonra şarkiyatçı Wilkens tarafından (1806) yayınlanır.⁶¹ Kitabın basım masrafları İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde bulunmuş Lord Spencers Smith tarafından karşılanmıştır.⁶² Bilindiği gibi Hiyeroglifin okunması Napolyon'un Temmuz 1798'de başlayan Mısır'ı işgali esnasında Reşid kasabasında bulunduğu için bu isimle (*Rosetta taşı*) anılan üç dilli bir kitâbenin çözümüyle gerçekleşmiştir. Bununla beraber okumaya giden ilk adımlar 1824'e kadar uzanan bir zaman dilimi içinde ancak atılabilmiş ve arz ettiği zorlukların halli için çok daha uzun zamanların geçmesi gerekmiştir. Fransız subayı Jean-François Champollion (1790-1832) bu işin öncülerinden sayılır. Champollion'un Hammer ile daha sonraları bu konularda mektuplaşmış olması, muhtemelen İbn Vahşiyye'nin İngilizce olarak neşri sebebiyle oluşan tanışıklığın neticesi olmalıdır. Eski Mısır yazısını İstanbul Atmeydanı'ndaki yekpâre granit Mısır dikilitaşı üzerinde gören, 1587-1589 arasında İstanbul'da bulunan Avusturya elçilik heyetinin eczacısı Lubenau bu münasebetle, Avrupa'da okuduğu kitaplarda çeşitli hayvan resimleri de içeren Mısır yazısındaki şekillerin aslında sırf o taşlar boş kalmaları diye yapılmış süslemeler olduğuna dair açıklamalar bulunduğunu, ancak kendisinin bunların eski Mısır alfabesiyle yazılmış hikmet dolu kayıtlar olduğu zannını taşıdığını ifade etmekteydi.⁶³ Bunların bir çeşit yazı olduğu kanaatinin İslâm dünyasının bilimsel çevrelerinde çok öncelerden beri temsil edilmekte olduğu İbn Vahşiyye'nin bu eseriyle teyid bulunmaktadır. *Kutsal*

⁶⁰ İbn Vahşiyye hakkında bk. Mahmud Kaya, "İbn Vahşiyye", *DİA*, 20 (1999), s. 436-438. Hammer'in tercüme ettiği sözü edilen eser: Ahmad bin Abubekr bin Wahshih, *Ancient alphabets and hieroglyphic characters explained, with an account of the Egyptian priests their classes, initiation and sacrifices in the Arabic language by Ahmad bin Abubekir bin Wahshih and in English by Joseph Hammer, secretary to the imperial legation at Constantinople*, London 1806.

⁶¹ Hammer, *Hatırât*, s. 114. Arapça özgün metin Viyana Hofbibliothek'tedir.

⁶² Joseph Freiherrn von Hormayr (yay.), *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Leipzig 1837, s. 423 (içindeki "Hammer biyografisi", s. 418-434).

⁶³ Wilhelm Sahn (yay.), *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Königsberg, 1914, I, 148.

Yazı'nın (Hieroglyph) çözümünde bu eserin katkısı olup olmadığı ise ilginç bir soru olmalıdır!

Hammer, 10 Nisan 1802'de İngiltere'den Viyana'ya döndü.⁶⁴ Burada daha sonraları (Mart 1835) soylu ismini ve mülkünü tevarüs edeceği Wenzel Johann Gottfried Graf von Purgstall ile tanıştı ve de Sacy ile yazışmaya başladı. 12 Ağustos 1802'de Baron von Stürmer maiyetinde elçilik müsteşarı (*Legationsleiter*) olarak tekrar bu sefer dört sene kalacağı İstanbul'a döndü. Arapçasını ilerletmek üzere ders aldığı Halepli yaşlı bir Arap kadının vasıtasıyla tanıdığı *Anter* romanını (Folio eb'adında 33 defter) bu esnada okudu ve bununla birlikte, *1001 Gece Masalları*'nı Avrupa'ya tanıtan Antoine Galland'ın (ö. 1715) tercemesi (*Mille et une Nuits*, Paris 1701) dışında kalan kısımları da 1806'da tamamlamak üzere Fransızca'ya çevirdi.⁶⁵ Gelişinden iki sene kadar sonra Kahire'deki konsolos Rosetti *1001 Gece Masalları*'nı 4 cilt halinde oldukça ehven bir fiyatla satın alarak İstanbul'a yollamıştı. Hammer, daha sonraları (1814) bu yazmaları *Fundgruben des Oriens* dergisini mâlî açıdan destekleyen Kont Wenzeslaus Rzewuski'ye⁶⁶

⁶⁴ Hammer, *Hatırat*, s. 125-126.

⁶⁵ Heinz Grotzfeld, "300 Jahre 1001 Nacht in Europa. 1001 Nacht im geteilten Besitz von Orient und Okzident", *Joseph von Hammer-Purgstall: Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, s. 151-174.

⁶⁶ 1765-1831 yılları arasında yaşayan Lemberg/Lvov doğumlu olan Rzewuski, Podolya'da geniş toprakları olan zengin bir Polonya soylu ailesine mensuptur. Babası Waclaw Rzewuski (1705-1779) Polonya Kraliyet Başhetmanı olup, 1793'te ülkenin bu sefer Rusya ve Prusya arasında cereyan eden ikinci inkısamı üzerine Avusturya'ya iltica etmiş ve Viyana'ya yerleşerek, buradaki soylular dünyasında saygın bir yer edinmiştir. Genç Rzewuski, Şark'ı tanıyan ve dillerine vâkıf ve aynı zamanda etnolog, kadim Mısır uzmanı, dilci, üç kıtanın seyyâhı (*Voyage en Turquie et en Égypte Fait en l'année en 1784*, Varşova 1788); *Voyage dans les steps d'Astrakhan et de Caucase*, Paris 1829), *Saragoza Yazması* (*Le manuscrit trouvé à Saragosse*, Paris 1788) romanının geniş çevrelerde tanınmış yazarı ve Polonya ordusunda mühendis yüzbaşı, dönemin önde gelen aydınlarından amcası Jan Nepomucen Potocki'nin (1761-1815) etkisinde kaldı. Böylece o da Şark'a ilgi duydu, Arapça öğrenmeye başladı ve bunu özel gayret ve hocaları sayesinde zamanla mükemmel hale getirdi. 1817'de uzun bir Şark gezisine çıktı, Suriye, Arabistan, Necid boyutunda dolaştı, Müslüman kimliğine bürünmüş olarak hac kafilisine katıldı. Bedeviler arasında yaşadı. Arap atlarına özellikle de "*Necid küheylanları*"na karşı coşkulu bir tutku duydu ve dönüşünde Polonya'daki çiftliğinde bakılmak ve üretilmek üzere bunlardan 140 tane getirdi. Hammer ile tanışması bu tutku sebebiyle oldu ve *Fundgruben des Oriens* dergisi de yukarıda belirtildiği üzere mâlî açıdan onun desteği sayesinde çıktı. Rzewuski 1822'de 800 sahifeden oluşan ve çini mürekkebiyle çizilmiş zengin resimler içeren Arap atlarıyla ilgili *Sur les chevaux orientaux et provenants de races orientale* isimli maruf eserini bitirdi.

vermiş ve bir daha geri alamamıştır. Hammer *Anter* romanına ve *1001 Gece Masalları*'nın eksiksiz nüshalarına sahibi olmakla övünmekteydi.⁶⁷ 1799'da Viyana'dan ayrılırken Orient Akademisi'nin ilk talebelerinden olan hariciye nazırı Thugut'un (1736-1818)⁶⁸ eksiksiz bir nüshasını bulmasını hararetle istediği kitap, o dönemde idealize edilmiş olarak hayallerde yaratılan Şark imajını (*Wunschorient*) da gözler önüne seren işte bu Arapça yazma *1001 Gece Masalları* idi.⁶⁹ Bu bağlamda Hammer'in İstanbul ile ilgili ilk izlenimlerini bu masallara yollama yaparak dile getirmesinde şaşılacak bir yan olmamalıdır: "*Bir mimârî fantezinin düzensiz örneği, Binbir Gece Masalları'ndan sanki rüyada görülmüş bir tablo.*"⁷⁰ Thugut'un kendisi de Şark yazmaları koleksiyonuna sahipti. Vefâtında (1818) bu yazma eserler toptan satın alınmak kaydıyla müzayedeye çıkarılmış olduğundan, bunlardan birkaç nüshayı gözüne kestiren Hammer'in eli boş kalmış, eserler Saray Kütüphânesi (*Hofbibliothek*) adına satın alınmıştı (1818).⁷¹

İstanbul'dayken her gün birkaç dil üzerinden öğrenime devam ederken, özellikle öğleden sonraları gidip saatlerce çalıştığı ve çok beğendiği

Bu basılmadan kalmıştır. Eserin birinci cildi özellikle çıktığı seyahatin ayrıntıları ve gittiği yerlerle ilgilidir. Bk. J. Chelhold, "Rzewuski", *EI*, (1995), VIII, 654; W. S. Rzewuski, *Impressions d'Orient et d'Arabie: un cavalier polonais chez les Bédouins, 1817-1819*, éd. Par B. Lizet, Paris, 2003; Bernadette Licet, "Le cheval arabe de Nejd et le système des races orientales dans le manuscrit de Wenceslas Severyn Rzewuski", *Anthropozoologica*, 39/I, 2004, s. 79-97. François Pouillon, "Rzewuski", *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, ed. Karthala 2008, s. 851-852. Rzewuski'nin *Fundgruben*'deki yazıları için bk. V, no 7; V, no 54; VI, no 41.

⁶⁷ Hammer, *Hatırât*, s. 112.

⁶⁸ Johann Amadeus Franz Freiherr von Thugut, 1736'da doğdu, 1769'da İstanbul'da Maslahatgüzar, 1771'de elçi (*Internuntius*) oldu ve 1793-1798 arası Avusturya Hariciye nazırı vazifesini sürdürdü. Orient Akademisi'nin ilk talebelerinden olup, (bk. Victor Weiss von Starkenfels, *Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie zu Wien*, Wien 1839, s. 47- 51) takip ettiği dersler, aldığı notlar ve 1754'te orta (C=3) ile değerlendirilen Osmanlıca elyazısı örnekleme için bk. Ernst Dieter Petritsch, "Die Wiener Turkologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", *Germano-Turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern*, Bamberg 1987, s. 31, 38-39.

⁶⁹ Heinz Grotzfeld, "300 Jahre 1001 Nacht in Europa: 1001 Nacht im geteilten Besitz von Orient und Okzident", *Joseph von Hammer, Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, s. 157; *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe*, I, 26.

⁷⁰ Hammer, *Hatırât*, s. 40; Semavi Eyice, "Joseph von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", s. 544.

⁷¹ Hammer, *Hatırât*, s. 247.

I. Abdülhamid Kütüphanesi'nde baştan sona bütün Osmanlı kroniklerini mütalaa etti. Gazâ hakkında Türkçe bir eserden yaptığı çıkarımları “*Die Posaune des heiligen Krieges*” adıyla yayınlanmak üzere dostu Johannes von Müller'e yolladı.⁷² İstanbul'da tanıdığı, daha sonraları *FdO* dergisinin yazarları arasına girecek olan Rus elçisi İtalinsky de kendisi gibi Şark yazmalarıyla ilgilenmekte ve satın almaktaydı, bu ortak nokta aralarındaki entellektüel bir ahbablık geliştirdi.⁷³ Hammer, İtalinsky gibi ileride *FdO* dergisine yazılar yollayan ve yazışmalarda bulunanlardan biri olan Ulrich Jasper Seetzen (ö. 1811) ile de İstanbul'da tanıştı (1803). Seetzen o sıralar Arapçasını ilerletmeye çalışmakta ve Gotha dükü adına ve onun mâlî desteğiyle Arapça yazmalar toplamak üzere bir Şark gezisine çıkmış bulunuyordu. Hammer, Seetzen'i Halep ve Kahire'deki yazmalar hakkında, özellikle aradığı doğa bilimleriyle ilgili olanların da nerelerde bulacağına dair bilgilendirdi. Seetzen'in hayatı bahasına giriştiği⁷⁴ bu işin sonunda topladığı eserlerin, daha önceleri

⁷² *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte: XXVI. Jahrgang der gesammten und VIII. der neuen Folge*, yay. Joseph Freiherrn von Hormayr (Leipzig 1837, s. 423), içindeki “Hammer Biyografisi”, s. 418-434.

⁷³ Hammer, *Hatırat*, s. 133. Bu gibi dostluklar Hammer için vazgeçilmez olmakla beraber, devletlerin birbirleriyle bozdukları zamanlarda muhatapları müşkil durumlarda bırakabilirdi. Nitekim Hammer Yaş'ta başkonsolos olarak vazife görürken, Avusturya'nın savaş hali içinde bulunduğu Fransız meslekdaşıyla ahbablığı sürdürmesi sebebiyle Viyana'ya geri çağırılmıştır.

⁷⁴ Ulrich Jasper Seetzen (1767-1811) döneminin önde gelen Alman orientalistlerindedir. 1785'te Göttingen'de tıp tahsiline başladı, 1789'da doktorasını verdi. Haziran 1802'de iki yıl sürecek olan ilk Şark gezisine çıktı. İstanbul'da Hammer ile tanıştı, Suriye, Filistin üzerinden Mısır'a kadar gitti. Kahire ve Halep'te Hammer'in tavsiyelerine uymuş olarak özellikle doğa bilimine dair yazmalar topladı. Halep'te öğrenmeye başladığı Arapçayı zamanla mükemmel hale getirdi. Seyahat günlüklerindeki dilbilgisi ve yazılım modern Arabistik için hâlâ değerini korumaktadır. Seyahatleri, zamanın zengin bir Şark yazmaları koleksiyonuna sahip olma modası uyarınca dükalık kütüphanesine konulmak üzere Gotha dükü (Ernst II von Sachsen-Gotha und Altenstein) tarafından desteklendi (1802). Gotha 19. yüzyılda Viyana ve Berlin'i geride bırakan bir kültür merkeziydi. Seetzen, 1809'da Mekke ve Medine'ye geldi, hac kervanına iştirâk etti. Araplar arasında Dervîş Mûsâ adıyla bilinmekteydi, yöre âdetine ve İslâmî kaidelere uygun yaşam tarzı, büründüğü Müslüman kıyâfeti hidâyete erdiği kanaatine kuvvet vermekteydi. 1810'da Yemen, Aden ve Mokka'da bulundu, 1811 Ekim'in de 17 deve yükü yazma eserler Avrupa'ya dönmeye hazırlanırken muhtemelen zehirlenerek öldürüldü. Yazarları arasında bulunduğu *Fundgruben des Orients* dergisinde takip edileceği üzere, ölüm havadisi Avrupa'da epey geç duyuldu, yanındaki kitapların akibeti meçhûl kaldı. Bunlardan bir kısmının Viyanada Hammer vasıtasıyla yerine ulaştırıldığına yukarıda işaret edilmiş olup, topladığı yazmaları

gönderdikleriyle zaten büyük bir zenginlik kazanmış bulunan Gotha'daki dukalık kütüphânesine varmalarında Hammer'in önemli katkısı oldu (1809). Seetzen'in Kahire'de edindiği yazmalar, bazı arkeolojik eserler ve antika parçalarının bulunduğu 34 sandığın bir kısmı, bunların Gotha'ya sevk işini üstlenen ve merkezi Trieste'de bulunan kargo şirketinin iflâs etmesi sebebiyle yanlış ellere geçmiş ve el altından satılmak istenmiştir (1817). Bunlardan bazı parçaların kendisine teklif edilmesi üzerine durumu anlayan ve harekete geçen Hammer, eserlerin yerine ulaşmasında uzun uğraşlar sonunda etkin olmuştur.⁷⁵ Hammer kitaplar dışında Mısır eserleriyle de ilgilenmiştir. O dönemlerde özellikle soylular arasında “*Mısır Salonu*” oluşturma moda haline gelmişti.⁷⁶ Hammer özellikle Sakkarâ'da satın aldığı hiyeroglif metinleri ve objeleri *İmparatorluk Antika Eserler Salonu*'a teslim ettiğini belirtmektedir.⁷⁷

II

Hammer ve *Fundgruben des Oriens Dergisi*

Hammer'in İstanbul'daki dört senelik ikinci ikâmeti, Viyana'da Dışişleri Bakanlığındaki yeni değişiklikler sebebiyle Boğdan'a Yaş başkonsolosu olarak tayin edilmesiyle sona erdi (Mayıs 1806). Bu atamayla kendini pek onurlanmış hissetmeyen Hammer, bu sebepten ötürü bir sene kadar sonra Viyana'ya çağrılmasını memnuniyetle karşıladı (Temmuz 1807). Böylece, bir daha asla

Gotha Kütüphanesi Kataloğu'nda görmek mümkündür (Wilhelm Pertsch, *Die orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, I-III, Gotha 1859-1893). Hakkında bk. Jutta Schienerl, *Der Weg in den Orient: Der Forscher Ulrich Jasper Seetzen: Von Jever in den Jemen (1802–1811)*, Oldenburg 2000; Friedrich Karl Hermann Kruse (Hrsg.), *Ulrich Jasper Seetzen's Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten*, 4 Bände, Berlin 1855-1859 (Tıpkıbasımı: Hildesheim 2004); Achim Lichtenberger (Hrsg.), *Ulrich Jasper Seetzen: Unter Mönchen und Beduinen, Reisen in Palästina und angrenzenden Ländern 1805-1807*, Stuttgart-Wien 2002; *Ulrich Jasper Seetzen (1767-1811) Leben und Werk. Die arabischen Länder und die Nahostforschung im napoleonischen Zeitalter. Vorträge des Kolloquiums vom 23. und 24. September 1994 in der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha, Schloss Friedenstein*, Gotha 1995; *Orientalische Buchkunst in Gotha. Ausstellung zum 350 jährigen Jubiäum der Forschungs- und Landesbibliothek zu Gotha*, Gotha 1997. Ayrıca bk. Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri ve Anadolu'da Yolculuk : 12 Aralık 1802 - 22 Kasım 1803*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınları, İstanbul 2017.

⁷⁵ Hammer, *Hatırât*, s. 249-250; Heinz Grotzfeld, “300 Jahre 1001 Nacht in Europa. 1001 Nacht im geteilten Besitz von Orient und Okzident”, s. 156-157.

⁷⁶ Hammer, *Hatırât*, s. 278.

⁷⁷ Hammer, *Hatırât*, s. 114.

göremeyeceği “Türkiye ile bir orientalist ve edebiyatçı olarak değil ama bir seyyâh ve diplomat olarak vedalaştı”.⁷⁸ Hariciyedeki işinin yoğunluğu değinildiği üzere kendisini fazlaca işgal etmemekte ve yazmalar peşinde koşmasına imkân tanımaktaydı. Gönlünde yatan ise tekrar İstanbul’a, ama bu sefer “Internuntius” olarak dönmekti. Bu arzusu İstanbul’da Şark’ı tanıyan bir âlim değil, her denileni sorgusuz uygulayacak bir “makine” görmek isteyen ve Hammer’in de siyasetçi kimliğini yetersiz bulan Prens Metternich (ö. 1857) engeliyle hep akim kaldı.⁷⁹ Bu hayal kırıklığı onu yüksek düzeydeki uzmanlık bilgisini sergilemek istediği ana eserlerini üretmeye sevk etti. Viyana Kongresi esnasında basılan (1815) *Osmanlı Teşkilat Tarihi*⁸⁰ ve 1827-1833 yılları arasında yayınlanan büyük *Osmanlı Tarihi (GOR)* gibi eserlerini böylece yarattı. Prens Metternich’in, 1811’de asaleten bakanlık müsteşarı (*Staatskanzleirat*) ve saray tercümanı (*Hofdolmetsch*) olarak atanan, 1817’de yükseleceği en üst makam olarak saray müşavirliğine (*Hofrat*) getirilen Hammer’i resmî işlerden ziyade ilmî çalışmalara yönelmiş, hattâ yeniden düzenlenen devlet arşivinde başlangıçtan 1791 Zıştovi Barışı’na kadar gelen evrâkı⁸¹ ve serhâd kumandanlarıyla olan yazışmaları içeren 200 tomarı⁸² ve sâir Osmanlı-Avusturya münasebatıyla ilgili malzemeler üzerinde çalışmasına kolaylıklar getirmiş olması her cihetiyle hayırlı neticeler verdi.

Hammer’in Viyana’daki entellektüel hayatı yeni dostlar meclisine intikaliyle semereli geçti. Kont Purgstall edebiyat meraklısıdır ve Hainfeld’deki malikanesinde (*Schloss Hainfeld*)⁸³ yine *Fundgruben des Orients* dergisinde yazıları çıkacak olan Fransız elçisi Kont Andreossy ile tanışır.⁸⁴ Arapça

⁷⁸ Hammer, *Hatvât*, s. 169.

⁷⁹ Hammer, *Hatvât*, s. 178.

⁸⁰ *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze*, I-II, Wien 1815. Herzog von Reichstadt’ın ölmesi üzerine 200 yazmadan oluşan Şark koleksiyonu, özellikle Hammer’in teşkilât ile ilgili zikredilen eserine kaynak teşkil edecek mahiyette olması hasebiyle 2000 Duka karşılığında Saray Kütüphanesi (*Hofbibliothek*) için satın alınmıştır. (*Hatvât*, s. 299).

⁸¹ Sibylle Wentker, “Joseph Frieher von Hammer-Purgstall, Ein Leben zwischen Orient und Okzident”, s. 7.

⁸² Hammer, *Hatvât*, s. 294.

⁸³ Hainfeld Şatosu için bk. Annabella Dietz-Rupert Wernhart, “Schloss Hainfeld. Ort der ForscherInnen, Ort des Forschens”, *Joseph von Hammer-Purgstall. Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, s. 183-194.

⁸⁴ Hammer, *Hatvât*, s. 178.

öğrenmiş ve hâlâ da ilerletmeye çalışan bunun için de Süryani bir rahipten ders almaya devam eden, özellikle Arap atları hayranı ve onlar hakkında kitap ve makaleler kaleme alan zengin Polonyalı soylu Kont Rzewuski (ö. 1831) ile Arapça, Carl Harrach ile Farsça parçalar okur.⁸⁵ Dergi fikri Viyana'da Temmuz ayında bir Pazar günü Hammer'in Kont Rzewuski ile birlikte yaptıkları bir at gezisi esnasında doğar. Dinlenmek üzere bir çayırda oturduklarında Kont Şark edebiyatı (*orientalische Literatur*) için neler yapabileceğini, bu konuda nasıl faydalı olabileceğini sorar, Hammer de eskiden beri hayalini kurduğu bir projeden, üç marûf dilin dışında, çivi yazısı, hiyeroglif dahil olmak üzere antik metinlerin, hülâsa Asya'nın derinlikleri dahil Şark'a dair her şeyin tüm Avrupa kültür dillerinde olmak üzere kaleme döküleceği bir dergi çıkartabileceklerini söyler. Fikir kısa zamanda olgunlaşır ve altı ay kadar sonra 1809 başlarında kuruluş aşamasına gelir. Sembolik bir anlamı da olmak üzere kuruluş günü için 6 Ocak'ta kutlanan "Şark'tan Gelen Üç Bilge Kral Günü" (*Der Tag der drei Weisen des Morgenlandes*) özellikle seçildi ve Kont Rzewuski tarafından verilen bir ziyafetle resmen duyuruldu. Davetliler arasında Şarkiyât sahasında bizzat çalışanlardan ve Şark'ın muhibbânından olan isimler yer almaktaydı.⁸⁶ Bunların bir kısmı derginin müstakbel yazarlarıdır. Böylece ilk defa Şark'ın üç önemli dilini ve bunların oluşturdukları kültür dünyasına dâir çalışmaları esas alan ve modern orientalistğin kapılarını açan, üstelik emsâllerinden çok daha önce çıkan öncü bir dergi doğmaktaydı. Nitekim, Fransâda yayınlanan *Journal Asiatique* ancak 1821'de, İngiltere'de çıkan *Journal of the Royal Asiatic Society* 1835'te ve Almanyâda neşredilen *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) ise ancak 1845'te yayın hayatına geçebilmişlerdir. Fakat bunlar genelde kendi millî dillerinde yapılan

⁸⁵ Hammer, *Hatırât*, s. 181-182.

⁸⁶ Dergiyle ilgili çalışmalar maalesef fevkalade az ve yetersizdir. Takdim etmekte olduğumuz bu çalışmada olduğu gibi çıkan ciltlerin yayım tarihleri denetlenmemiş, maliyet ve satış fiyatları belirtilmemiş, dergilerde yer alan çalışmaların tek tek dökümü ve değerlendirilmeleri yapılmamış, yazılım, imlâ ve tashih meselelerine ve yazarlara dâir bilgiler verilmemiştir. Yeni bir şey getirememekle birlikte genel bir tanıtım için bk. Hannes D. Galter, "Fundgruben des Orients: Die Anfänge der Orientwissenschaften in Österreich", *Joseph von Hammer-Purgstall, Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, s. 87-102; Hammer, *Hatırât*, s. 183-184. Açıklama ve değerlendirme yapılmamak kaydıyla dergi muhtevasının başlıklarının bir araya getirilmesi suretiyle yapılan döküm için bk. *Joseph von Hammer-Purgstall: Erinnerungen und Briefe von 1790 bis Ende 1819*, 3 Bände, Graz 2011. Herausgegeben von Walter Höflechner und Alexandra Wagner, "Ein berichtigtes inhaltsverzeichnis der sechs Bände der "Fundgruben des Orients"", s. 2106-2131.

çalışmalara yer verirlerken, *Fundgruben des Oriens* (FdO) hemen her dile kapılarını açmaktaydı. ZDMG ise artık şarkiyât sahasının amatörler elinden uzmanlara geçtiğinin işaretini vermektedir.

Derginin hazırlanması işi genelde Hammer'in üzerinde kalır. Kont Rzewuski ile basım işlerini üstlenen Anton Schmid Matbaası'na gidilir, derginin serlevhasındaki Arapça künyeyi bakır levha üzerine hakkedecek olan Mansfeld usta ile görüşülür, Hammer'in dergideki ilk yazısı olmak üzere kaleme aldığı "Araplar'da Takım Yıldızlar" (*Über die Sternbilder der Araber, und ihre eigenen Namen für einzelne Sterne*) makalesi (FdO, I, 1-15) için gereken resimler yine Mansfeld tarafından ustaca çizilir. İlk yazıların erişmesi beklenir, bu bazen gelecek yerin uzaklığıyla ilgili olarak 1-2 sene sürebilmekteydi.⁸⁷

Derginin serlevhasının Hammer'in tasarımı olduğu açıktır. Bu, Almanca, Fransızca ve Arapça olmak üzere üç dilledir: *Fundgruben des Oriens / Mines de L'Orient / Mahzenü'l-Künûzi'l-Maşrîkiyye ve Ma'adenü'r-Rumûzi'l-Ecnebiyye*. Dergi, kendini *Liebhaber / Muhibbân / Amatör* olarak tanımlayan bir heyetin (*Cemâ'at-ı üdebâ*) yayını olarak takdim edilir. Kapağındaki en anlamlı ibare, Goethe'ye de ilham kaynağı⁸⁸ olan Arapça, Almanca ve Fransızca olarak verilen "Şark'ın da Garb'ın da Allah'a ait olduğu ve O'nun dilediğini doğru yola sevk ettiğini" beyan eden âyet-i kerîme'dir.⁸⁹ Bu yaklaşımın açık bir surette *Fundgruben des Oriens* dergisinin aydınlanmanın bir ürünü olduğunu gösterir; barışçıl, objektif, bağımsız ve ilahiyâtın kıskacından kurtulmuş ve yeni keşiflere doğru yelken açmış bir bakış açısidir bu. *Bakara Sûresi*'nin bu âyeti böylece Batı'da çıkan bir derginin en önemli tanımlama unsuru (*paratext*) haline getirilmekteydi. "De ki", "Söyle" (*kul*) emri bunu okuyan herkesi aynı mesajın muhâtabı havasına sokmakta ve bunun ikrârıyla Şark ve Garb'ı meczetmeye teşvik etmekteydi.⁹⁰ İlk sayıdaki Hammer'in kaleminden

⁸⁷ Hannes D. Galter, "Fundgruben des Oriens: Die Anfänge der Orientwissenschaften in Österreich", s. 89.

⁸⁸ "Gottes ist der Orient und Gottes ist der Okzident / Nord- und südlisches Gelände / Ruht im Frieden in seiner Hände", (*West-östliche Divan*). "Doğu da Allah'ındır, Batı da Allah'ındır / Kuzey de Güney de / Müsterih O'nun güvenli ellerinde". (Terc. KB).

⁸⁹ "De ki: Şark da Garb da Allah'ındır. O dilediğini doğru yola sevk eder," *Kur'ân*, Sûre II (Bakara), 142.

⁹⁰ Anke Bosse, "Gottes ist der Orient! Gottes ist der Occident!... – und Abgesänge? Intertextualität-Interkulturalität", *Geistiger Handelsverkehr Komparatistische Aspekte der Goethezeit*, yay. Anne Bohnenkamp-Matias Martinez, Göttingen 2008, s. 103-106.

çıkan “Önsöz” (Vorrede) bu görüşleri hülâsa eder: “Şark’a dâir çalışmaları mükemmel hale getirmek üzere doğru yolu göstermekte kendimizde derûnî meyil ve istidâd görmekteyiz. Bundan ötürü dergimizin serlevhasında yer verdiğimiz Âyet’in anlamı kalkıştığımız iş için de geçerlidir: Dolayısıyla Garb’dan bakışta Şark’ta, Şark’tan bakışta Garb’da her ne görülüyorsa hepsi burada yer bulacak, el atılmamış definelerden bilgi ve ilme dâir zenginliklerin gün ışığına çıkartılmasına yardım eli uzatılacaktır. Dilbilimi, nesir ve şiir sanatı, felsefe, fizik ve matematik, tıp ve hukûk, coğrafya ve yardımcı ilimleriyle tarih, nümizmatik ve istatistik, topografi, etnografi ve bibliyografi...”⁹¹

Hammer Önsöz’de özellikle Orta Zamanlar’daki karşılıklı kültür etkilenmelerine dikkati çeker. Arapların İspanya fethiyle, Avrupa’nın Haçlı Seferleriyle bu etkilenmenin güç kazandığını belirtir. Endülüs medeniyetinin Avrupa’ya ışık saçtığını, Gotik barbarlığını, Kuzey’in haşin âdetlerini yumuşattığını öne sürer ve 15. yüzyılda Doğu Roma’nın ve İspanya’daki İslâm hâkimiyetinin sona ermesinin her iki dünya için yeni bir dönem başlattığını ve yeni ufuklar açtığını vurgular. Hammer’e göre kültürel bağlantıyı sürdürmek ve güçlendirmek bu derginin vazifesidir, hattâ bu herhangi bir milletin değil, Avrupa genelinin bir vazifesi olarak kabul edilmelidir.

Önsöz’de belirtilen amaçlar dahilinde meseleye bir muhibbân olarak amatörce yaklaşacak olan yazarlara herhangi bir ödemede bulunulmayacağı duyurulur. Bunlar sadece okurların teşekkürünü hak edeceklerdir. Yazarlar arasında da yer alan Kont Rzewuski, ilk zamanlar dağıtımın yetersiz kalması ihtimaline karşı basım masraflarının bir kısmını üstlenecektir. Bununla beraber ileride basım masraflarının satışlardan karşılanacağı ümit ediliyordu. Genel maliyet açıklanmamakla beraber, bunun Şark edebiyatını konu alan benzeri dergilerinden çok daha yüksek olduğuna vurgu yapılır. Yine de Kont’un mâlî desteği moral vermekte ve özel bir dağıtım gerektiren bu derginin sürekliliğinin garantisi sayılmaktaydı. Derginin muntazam aralıklarla çıkması, çeşitli nedenler, özellikle uzaklardan gelecek yazılar sebebiyle beklenmemeliydi. Bununla beraber her biri 80 sayfadan oluşacak dört sayı (*Heft*) halinde senede yaklaşık 300 sayfalık bir cildin (*Band*) çıkartılması düşünülüyordu.⁹²

⁹¹ *Fundgruben des Orients*, I, Önsöz, s. III.

⁹² *Fundgruben des Orients*, I, Önsöz, s. II.

İstanbul'daki yazarlar için I. Abdülhamid ve Koca Râgıb Paşa Kütüphâneleri dışında zengin husûsî koleksiyonlar, Viyana'dakiler için ise İmparatorluk Kütüphânesi yanında Wallenburg⁹³ ve Jenisch'in⁹⁴ zengin yazmalar birikimini de satın almış olan Kont Rzewuski'nin yazmalar koleksiyonu dergi yayıncılarının hizmetinde olduğu vurgulanır. İki dünyanın birleşim noktasında yer alan İstanbul gibi Viyana da kültürel ve siyasî merkezlerin irtibat noktasındadır ve bu konumuyla Şark ve Garb edebiyatının dolaşım kanallarına merkez olma iddiasındadır.⁹⁵

Johann Friedrich Reichardt'a yazdığı 13 Mart 1809 tarihli mektubunda Hammer, hem derginin yazarları arasına katılmasını teklif etmekte hem de dergi hakkında -genelde tekrar- bilgi vermektedir. Buna göre her sayı 17-19 forma (*Bogen*) hacminde olacak ve her sene folyo ebadında 300 sayfalık bir cilt çıkartılacaktır. Dergi, tercemeler, makaleler, incelemeler, istihraclar, havadis ve notlar, resim ve çizimler dâhil Şark'tan gelen her şeye, her dile ve her millete açıktır. Nâşirler yoğun mektuplaşmaları sâyesinde kendilerine İstanbul dâhil Doğu Akdeniz'in tüm liman şehirlerinden, İran'dan, Suriye'den ve Mısır'dan haberler akacağını hesaplamaktadırlar. Her sayıda yedi tür yazı yer alacaktır: 1) Dilbilimi, 2) Tarih, Eskiçağlar ve Nümizmatik, 3) Coğrafya ve İstatistik, 5) Felsefe ve Hukuk, 6) Matematik ve Fizik, 7) Bibliografya ve diğer çeşitli bahisler. Genelde İstanbul ve Viyana'da yaşamakta olan nâşirlere her iki şehirde bulunan resmî ve özel kütüphâneler ve koleksiyonlar hizmet

⁹³ Jacob von Wallenburg (1736-1806). 1782'de İstanbul'a gönderildi. Daha ziyâde ilimle iştigal etti. 1792-1796 arasında *Mesnevî* tercemesiyle uğraştı, bu eseri basıma hazır nüshasıyla birlikte 1799 senesinde meydana gelen Beyoğlu'nun büyük bir kısmını kül eden yangında zâyi olması kendisi için ağır bir darbe oldu. İtımam edemediği ikinci önemli tercemesi olan Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si için devamlı tekrarladığı duâ, ömrünün buna kifayet etmesi niyâzı oldu. (Bk. von Starckenfels, *Die kaiserlich-königliche Orientalische Akademie zu Wien*, s. 54-55).

⁹⁴ Bernhard von Jenisch (1734-1807). Orient Akademisi'nin ilk talebelerinden, 1755'te dil oğlanı olarak İstanbul'a gönderildi. 1792'de Maslahatgüzâr oldu. Meninski lugatının neşrinde çalıştı. Bk. von Starckenfels, *Die kaiserlich-königliche Orientalische Akademie zu Wien*, s. 47. Akademinin ilk talebelerinin gördükleri ders ve aldıkları notları gösterir liste için bk. Ernst Dieter Petritsch, "Die Wiener Turkologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", *Germano-Turcica*, s. 38.

⁹⁵ *Fundgruben des Orients*, I, Önsöz, s. IV.